

עגנון מספר מלחמה: פצע, מכאוב והלם... מרחוק! ב"עד הנה"

ת yekum.org/2024/06 עגנון-מספר-מלחמה-פצע-מכאוב-והלם-מרחוק

ד"ר יצחק מלר

24 ביוני 2024

שמואל יוסף עגנון (1877 – 1970), הסופר היהודי-ישראלי, חתן פרס נובל (1966), היה אדם אזרח מובהק: הוא מעולם לא היה חייל או קצין, לא בסדיר ולא במילואים ולא בכלל; הוא מעולם לא התגייס לשירות צבאי בכפייה או בהתנדבות; הוא מעולם לא חווה קסרקטין, נשק, או אחוות לוחמים; הוא מעולם לא חווה קרב, קולות מלחמה, רעם תותחים, הפצצות, וטרטור מקלעים; הוא לא חווה פצע, מכאוב, והלם של ועל אובדן קרובים. עגנון תמיד היה אזרח בעורף רחוק שקרא, שמע, וידע על מה שקורה שם, הרחק, באזור המלחמה (אמנם במלחמות תש"ח וששת הימים הוא חי בירושלים, שלא הייתה רחוקה מאוד מהקרבות, לזמנים קצרים). עם זאת, במהלך 82 שנות חיים, האיש חווה, או יותר נכון חי מול, בצדן, ובצילן, של כמה וכמה מלחמות גדולות וקטנות באירופה ובארץ ישראל: מלחמת העולם הראשונה; מלחמת העולם שנייה; מלחמת תש"ח; מלחמת סיני; מלחמת ששת הימים; מלחמת ההתשה. וביניהן אירועים מלחמתיים בשפע כמו: מאורעות תרפ"ט; המאורעות בזמן המרד הערבי הגדול; מלחמות הגבול במדינת ישראל (פעולות התגמול); ועוד.

כריכת "עד הנה" של עגנון

סקירה מרפרפת של קורפוס הכתיבה העצום שלו, מגלה כי ברבים מהסיפורים והנובלות מרחפים אדים ורמזים של מלחמות. הוא מספר על חיילים, פציעות, נכויות, "הלם קרב", סבל של קורבנות ושכנים, מוות, אובדן, וזיכרון, ועל הדרך מציג עמדה מעט מוזרה כלפי אימי המלחמה – תערובת של סלידה ופחד, אדישות מתבוננת, מעין זרות, אמפתיה מרחוק, ולעיתים רצון לא מעשי להתערב ולעזור, אבל גם אמירות אנטי-מלחמתיות מובהקות. במקרים רבים מדובר רק ברקע לסיפור המעשה, בבחינת נוף שעוטף עלילה ספציפית שאינה מלחמתית בהכרח ולעיתים אינה כזאת. עם זאת, ניכר כי אירועי מלחמת העולם הראשונה תופסים במירב המקרים את נפח תמונת הנוף הזאת. מה תפקידה הפואטי של אותה מעטפת מלחמתית? האם רק לצרכים ביוגרפיים-היסטוריים? וכיצד האזרח המובהק הזה מתאר אווירת מלחמה בלי להכיר אותה מבפנים? כאן אעסוק לעומק בנובלה עד הנה, אולי הדוגמה הבולטת והמובהקת ביותר להתנסות וקרבה של עגנון למצב המלחמתי, לפחות לפי הסיפורת שלו.

*

לפני כן אזכיר בקצרה כמה דוגמאות אחרות מתוך המכלול היצירתי שלו:

(1) במרכזו של הרומן שירה (נכתב והתפרסם אחרי מלחמת העולם השנייה והשוואה) עומדת דמותו של ד"ר מנפרד הרבסט, היסטוריון, הקרוע בין נאמנותו לאשתו הנרייטה, לבין אהבתו לאחות שירה. העלילה מתרחשת בירושלים במחצית השנייה של שנות השלושים של המאה העשרים, בתקופת המאורעות במהלך המרד הערבי במנדט הבריטי. אולם ברקע מהדהדים הזיכרונות של הגיבור ממלחמת העולם הראשונה, ובאותו הזמן הוא ואשתו חשים בהתקרבותה של מלחמת העולם השנייה, מה שמתבטא ברומן בניסיונות של האישה להשיג סרטיפיקטים לקרוביה כדי לחלצם בעוד מועד מהתופת.

(2) עלילת הסיפור הקצר **פרנהיים** (1949) נסובה סביב הגילוי הטרגי של הגיבור, אדון וורנר פרנהיים, השב לביתו לאחר שנה בשבי האויב הסרבי (אחרי סיום מלחמת העולם הראשונה וכניעת גרמניה), כי אשתו איננה עזבה אותו עם גבר אחר – חברו מן העבר קרל נייס. כאמור, הזמן והמקום הם אחרי המלחמה הגדולה אי שם במרכז אירופה. שמות הגיבורים הם גרמניים. מאידך נרמז כי מדובר ב"אדונים ישראליים", כלומר יהודים (אין הסבר בטקסט או בעלילה). משפטים בודדים מרמזים על הרקע לטרגדיה האנושית, היא המלחמה הגדולה: "... שחזר מן השביה, שהיו האויבים מאכילים אותו נחשים חיים ומשקין אותו חמת פתנים... שבאו להקביל את פני אחיהם ובניהם ובעליהם שחזרו מן המלחמה ואילו וורנר פרנהיים ששפך דמו במלחמה והיה שבוי בידי האויב ועשה שנה בבית השבי [מסתבר שבעלה של גיסתו גרטרוד, היינץ שטיינר, היה 'אדם גדול, אדם מוטריד בעסקים הרבה שבשבילם פיטרוהו אפילו מחובת המלחמה' – כבר אז היה אי-שוויון בנטל...]. ואתה וורנר שמע... העולם שהנחת בשעת המלחמה נשתנה...".

(3) **בין שתי ערים** (1946) הוא סיפור קצר שעוסק בחיי קהילה יהודית השוכנת בשתי עיירות שכנות בגרמניה (קצנאו העיירה וקצנאו עיירת הרחצה והנופש, אליה מגיעים אורחים מרחבי המדינה בעונות המתאימות, וזהו מקור פרנסה לשתי העיירות שהמרחק ביניהן הוא מאות מטרים בלבד). העלילה מתרחשת במהלך כשנה בתוך מלחמת העולם הראשונה, ועניינה חיי הקהילה הדתית באותה התקופה, ובמרכזה "פרשת תחום שבת" שמשפיעה על בני הקהילה ואורחיה. "המלחמה הגדולה שפגעה ברעים ובטובים לא פסחה אף על קצנאו, כל שכן על היהודים שמתחילת המלחמה בהולים ומחופזים היו להגן על ארצם. כל שהגיע לשנת שירות נקרא למערכות המלחמה, וכל שעדיין לא מלאו שנותיו הלך מעצמו [התנדבות היהודים למאמץ המלחמתי הייתה שם דבר]... ירדה מרה שחורה על הקהילה שכל הבחורים יצאו ממנה". אחד מגיבורי הסיפור הוא "מורה לקטנים" שמגיע לשם מפרנקפורט, המעיר "שמלאכת ההוראה מלאכה קשה, כל שכן בימות המלחמה שהאבות עושים מלחמה והבנים מה שליבם חפץ". יהודי אחר מספר "ואיני יכול לשלוח אותה [את החבילה], מפני שריינהולדשי בני שיחיה שבוי בידי אויבנו הצרפתים הארוזים ואין אנו יודעים היכן מקומו... ומספר במעשה המלחמה ובניצחונותיה של גרמניה. תועמלנים יוצאים ובאים והמורים והפקידים מתייעצים בכל יום על מגביות לשם מלחמה... זה בנו שבוי בידי האויבים וזה חתנו נספה במלחמה. הקהילה הקטנה שכל הבחורים יצאו ממנה עם תחילת המלחמה, שרויה בצער ובאבל. חוזר אדם לביתו אינו חוזר אלא משום שנפל בו מום". ככלל מצבה הכלכלי של קצנאו יותר טוב כי באזור הכפרי יש אספקת אוכל טובה ורק בערים הגדולות סובלים חרפת רעב, ולכן האורחים כמו המורה שולחים חבילות מזון למשפחות שנשארו בערים. "צרה גדולה באה על בית מיהזאם הנחתום. בן יחיד יש לו, ילד תחנונים שנולד בנסים ונתגדל בנסים ונתקיים בנס, כיוון שבאה המלחמה לבש גבורה כגיבור ואמר אף אני יוצא למלחמה. היטיבו שרי הצבא עמו והעלימו עיניהם ממיחושיו ושלחו אותו למערכות המלחמה. לקה בשמאלו ושכב כמה חודשים בבית חולים, כיוון שנתרפא חזר למלחמה. קפאו שתי רגליו בתוך חפירת הגייסות והחזירוהו לביתו, כשהוא מעונד בסימן כבוד של גבורה אבל מחוסר רגליים... בעלה של ליזל [אחותה של מרגריט אשת הנחתום] מת במלחמה ונשתיירה ליזל אלמנה עם שלושה ילדים". בסיפור הזה מבליט עגנון את הקשר בין הרקע המלחמתי והסבל שהוא גורם לבין עלילה טרגית ולעיתים טרגי-קומית של חיי הקהילה היהודית הזאת.

(4) בסיפור קצרצר שכותרתו **העצה** מספר עגנון את קורות האירוע שקורה לחייל יהודי שחזר ממלחמה ופתח בית מרזח בכפר מגוריו. מדובר במין סיפור-נס חסידי שאינו מענייננו כאן, אלא אזכור אותו חייל יהודי חסר שם: "לאחר מלחמת פליבנה [אחת מהמערכות הרבות שבין רוסיה הצארית לאימפריה העות'מנית על אדמת רומניה, חלק מהבלקן, בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20] התירה מלכות רומניה ליהודים ששימשו במלחמה להחזיק בתי מזיגה בכפרים... [לאור התנכלות ראשי הכפר ליהודי] היה המוזג [החייל היהודי שחזר לכפר] דר בכפר ולא הניח את מקומו. מיוצאי המלחמה היה ובקשרי המלחמה עמד. מי שנתן

בו כוח לראות חרב שלופה נתן בו כוח לעמוד בכפר... כמה שנים עמדתי בקשרי המלחמה, כמה חיצים פגעו בי, כמה לונכיות [כידונים] ננעצו בי, עין בעין ראיתי את מלאך המוות". אגב, הלוחם לשעבר מנצח את דורשי רעתו בעזרת עצה מהרב לבית רוז'ין.

(5) **בחנותו של מר לובלין** (1974) היא נובלה מאוחרת שבה חוזר עגנון לתקופה מאוד מוגדרת של שהותו בגרמניה, והפעם בעיר לייפציג, שבה שהה בפרקי זמן שונים במהלך נדודיו בגרמניה, לפני נישואיו ב-1920. הנובלה כתובה בגוף ראשון והיא סוג של העלאת זיכרונות ומחשבות בעת שהייתו בחנותו של מר לובלין, אתר שמהווה צומת לשיטוטיו בעיר. הוא מתאר מפגשים עם דמויות שונות ומפרט נסיבות, וגם גולש למעשיות צדדיות שונות ומשונות כולל חלומות והזיות. האווירה שמרחפת ועוטפת את אסופת הסיפורים היא של מצב העורף בעיר לייפציג בזמן מלחמת העולם הראשונה, בעיקר של היהודים שבה. הדגש הוא על תיאור הקשיים הסוציאקונומיים של היהודים ויתר תושבי העיר, כולל התייחסות לאובדן בנים ואבות במלחמה. האזכורים של השפעות המלחמה שזורים פעם אחר פעם בכל האירועים, לפעמים כבדרך אגב או כאמצעי הסברה למצבי מצוקה שונים במשפחות השונות וברחוב.

להלן כמה דוגמאות. "האדון פון הער מגדולי החרשתנים היה העושים כלי משחית. והימים ימי המלחמה, ימי מלחמת גרמניה עם כל העולם כולו. מרוב עבודה עייפים היו כל עושי כלי המלחמה... מאחר שכבר יצאו עליו רוב שנותיו [של מר לובלין] ולשרת בצבא לא היה ראוי עשה בממונו מה שלא ניתן לו לעשות בגופו. נתן מכספו לבית אוכל לצעירים העומדים לצאת למלחמה והנחה עשה לאמותיהם של זוגות שנישאו נשואין של מלחמה שנתן להן כל הכלים למשק הבית במחיר שעלה לו... אף נורה אשתו של מר לובלין עשתה כמעשה בעלה, התקינה בית תה לקציני המלחמה ושימשה לפניהם בכל יום... עשו הבנים [של הזוג לובלין]. שניהם קפצו לתוך מערכות המלחמה מיד עם הכרזת המלחמה. הבכור שבוי בידי הצרפתים והצעיר שעדיין לא הגיע לשנות שירות ומרצונו העמיד עצמו לשרת בצבא עומד בחזית הרוסית או אי שם בחזית אחרת" (עמ' 12-14). "הפקידים המובהקים נלקחו לצבא, ואלו שבאו במקומם אינם בקיאים בעבודה... והמדע השכיר עצמו לעושי המלחמה. בית הספרים הגדול משרתיו הטובים יצאו למלחמה, לא נשתיירו אלא הנמושות שלא הוכשרו למלחמה" (עמ' 23-25). "לא נתנו לי אבות העיר רשות לדור בה בלייפציג. מחמת המלחמה נתקשו לספק צרכי העיר ודקדקו שלא יתוספו עליה זרים" (עמ' 27). "שמעתי קול סוסים ונשתוממתי, שכבר בראשית ימי המלחמה נלקחו הסוסים למלחמה ולא נראה סוס בעיר" (עמ' 153). וכן סיפורים חוזרים על נפילת בנים ואבות של מכרים שלו (למשל, בנו של מר זלצמן בעל בית הקפה והמאפה). להפתעת הקורא, המספר אף מגלה בקיאות ברזי המלחמה ובהיסטוריה צבאית: "מחוץ תשכל מלחמה קשה מכל המלחמות הראשונות, שהראשונות שבתו עם ערב ואילו זו אינה שובתת לא ביום ולא בלילה, הורגת בשדה הקרב והורגת מחוצה לה, בשמים ממעל ובימים ומתחת למים. כל כלי המלחמה אתה מוצא דוגמתם בכתבי הקודש חוץ מן הצוללות שעושות מלחמה בים מתחת למים" (עמ' 63).

בעמ' 106-107 מסכם עגנון את השפעות המלחמה על העורף על פני פרק שלם, כאלו מדובר בדוח של כתב לענייני חברה וצבא בעיתון או כלי תקשורת אחר.

ככלל, נראה כי רוח התיאורים של המספר משדרת צורה של אדישות וריחוק, הוצאת קיטור על רקע של פגיעה באיכות חיים של אדם אנוכי שעסוק בעצמו. מאידך, על אותו הרקע, המספר מפזר פה ושם מניפסטים אנטי-מלחמתיים מפתיעים מפיו, או מפי כמה מהדמויות אותן הוא פוגש: "אין העולם בלא מלחמה, אלא היום אדם עומד בקצה ארץ זו והורג בקצה ארץ אחרת במיני כלים שיודעים להרוג מקרוב ומרחוק ויודעים להרוג כמה בני אדם בבת אחת, במלחמות שהיו בימים שעברו ראה ההורג את הנהרג והנהרג את הורגו. ולא ביום קרב בלבד ראו זה את זה אלא אף אחר כך, זה מתוך קברו וזה על מיטתו בלילות, ופעמים אף ביום בשוק או בשדה" (עמ' 45, רמז לתעשייתיות של המלחמות המודרניות ואף למושג "הלם קרב" שלידתו המוקדמת היא במלחמה הגדולה). בעמ' 48-49 מתאר עגנון מעין דיאלוג בין גוי גרמני, משחיז סכינים במקצועו, שמחזיר סכין מטופלת לרב יונתן, ואגב כך אומר "שיניה של המלחמה חדות ממנה. תמיה אני אם לא ישתרבבו שיניה מתוך אכילה יתרה". סבור הייתי כלפי אויביה של גרמניה

נתכוון. כיוון שאמר כולם שווים ראיתי שנתכוון אף לגרמניה", כלומר המספר רואה בדברי ה"שוחז" (כך מכנה עגנון את משחיז הסכינים) אמירה אנטי-מלחמתית של הגוי. אבל רבי יונתן אינו חושב כמוהו, כמו המספר. הוא טוען שיהודי גרמניה, שהתנדבו למלחמה בהמון חדווה, חטאו כי לא הקדישו את אותה המסירות למען עמם שלהם, ולא למדו דבר מביקורתו של הגוי על עמו שלו: "תוהה אני, המלחמות הללו על שום מה הן באות. אם אני כובש מקום ואני הולך למקום שכבשתי נמצאתי מניח את מקומי שהייתי שם, שהרי אי אפשר לו לאדם לדור בשני מקומות, על כרחי מניח אני את ארצי ואת מקומי בשביל מקום שאינו מקומי. אם כן כל הניצחונות וכל הכיבושים וכל המלחמות למה? וכי לשם שפיכות דמים בלבד? אלא ויד השרים במעל ראשונה, שיש בידם לעצור בעד המלחמה והם אינם עוצרים אלא מחזיקים בידי עושי המלחמה. אמרתי לו, למה עושים כן? עושים כן מפני שמניחים דברי אלוהים ומשקיעים עצמם בעיתונים" (עמ' 71). ינסה הקורא בדמיונו להלביש את הקטע המדהים הזה על מאורעות הימים האלה בארץ!?

אסיים בתיאור גרוטסקי, עצוב, וציני, של תוצרי המלחמות בכלל: "יפה חלקם של חוזרי המלחמה מחלקם של העושים את כלי המלחמה, שעושיהם של כלי המלחמה למחר נוטלים אותם למלחמה ואילו חוזרי המלחמה כבר יצאו ידי מלחמה, שכבר נטלה מהם המלחמה את חלקה, אם יד או רגל, אם מן האיברים הפנימיים שאינם נראים, וזה עשתה בו סימן ניכר שפטור הוא מעבודת המלחמה, שכבר עשה את חובתו למלחמה והיא פורעת לו בסימניות של גבורה. מדדים הם, מי בקבו ומי ברגל של גומי, מי נטול יד ומי בשאר מומים, וסימניות של גבורה שבבגדיהם מדדים עמהם. רואות נערות מתן שכרה של גבורה ומוסיפים עליה את חיבת עיניהן" (עמ' 125) – ואידך זיל וגמור.

הארכת במעט בדוגמה הזאת כי **בחנותו של מר לובלין** היא נובלה משלימה לעיקרי דיונינו בנובלה **עד הנה** כפי שנראה בהמשך.

*

עד הנה הוא תיאור אוטוביוגרפי מובהק של מעשיו, פגישותיו, חרדותיו, מצוקותיו, מחשבותיו, סיוטיו, וכלל הרפתקאותיו של המספר-גיבור, הוא עגנון, שבא לגרמניה מארץ ישראל באוקטובר 1912, לכאורה לתקופה קצרה, ומלחמת העולם הראשונה "תפסה" אותו בה שלא בטובתו. הוא הגיע כפרח ספרות ורווק, וחזר לארץ ישראל באוגוסט 1924 נשוי +2. בנובלה הוא מתאר את קורותיו בברלין, לייפציג, ובעיר הקטנה גרימה בשנות המלחמה, דהיינו העורף הרחוק משדות הקרב, כאזרח אוסטרי ובהמשך גרמני, ופטור מגיוס אף שבפרוץ המלחמה היה רווק בריא בן 37 (כל אזרח מתחת גיל 45 חויב להתגייס על פי חוק).

הנובלה הזאת מבליטה בצורה הבוטה ביותר את הפרדוקס של עגנון כמספר מלחמה – איש שמעולם לא הריח אבק שרפה ולא קולות מלחמה שישפיעו על גופו ונפשו, מספר אותה בשיפוטיות מעוררת תהיות ושאלות. כאמור, סקירה של הסיפורת שלו מראה כי ברוב המכריע של המקרים הוא מתייחס למלחמה הגדולה, ובמקום השני לשואה על רקע מלחמת העולם השנייה. האיש (כמעט) אינו מתייחס למלחמות ישראל מטרום מלחמת תש"ח ועד מלחמת ההתשה, פרק זמן של הרבה מעל שלושים שנה שהוא חי בארץ ישראל לפני ואחרי הקמת המדינה (1924-1970) כאזרח מן המניין. מה יש במלחמה הגדולה שמשך את החזרות העיקשות שלו לזיכרון הזה? ובמקביל מה גרם להתעלמותו ממלחמות ישראל שלו?

כותבת ניצה בן-דב: "יש הבדל עקרוני בין הגיבור של **עד הנה** לבין רוב הדמויות הנקרות על דרכו במהלך הרומן, יהודים ונוצרים כאחד: הם רואים בעצמם פטריטיים גרמנים ואילו הוא רואה עצמו 'מירודי' ארץ-ישראלי' (עמ' ו'), שנקלע במקרה למלחמה לא לו ועליו להשפיל ראש, להנמיך קול ולחכות לסיומה. 'שמשנשמע קולה של המלחמה שבתו כל מעשי ולא היה בי אלא רצון אחד, לקמט את הימים עד שיבוא יום שאין בו מלחמה' (עמ' ו'). חוסר מעורבותו הרגשית והפיזית בהישגי המלחמה או בכישלונותיה מתיר לו להשקיף עליה מבחוץ ולבקר את אלה המעורבים בה. הרומן שופע מצבים פרדוקסליים-אירוניים שמטרתם להדגיש את חוסר הטעם שבמלחמה, בייחוד מעמיד עגנון באור טרגי-אירוני את היהודים שרואים בגרמניה

את מולדתם ומקריבים את בניהם על מזבחה" (עמ' 74 בספרה **חיי מלחמה**, ראו במקורות). האם עגנון היה פחדן מלחמה? אולי פציפיסט? פטרויט ציוני שלא עסק במלחמותיה של ישראל משום מה? ואולי פוסט-טראומטי מרחוק? על כך בהמשך. כעת אפנה לקריאה צמודה סלקטיבית (אני מדלג על אין ספור אזכורים של אווירת המלחמה בעורף שדומים מאוד לאלה שמופיעים בדוגמאות שניתנו מקודם) בטקסט, כדי לנסות לזקק ממנו תשובות לתהיות ולסימני השאלה שהעלתי.

כבר **בפתיחה** צוללים לתוך אווירת המלחמה כפי שנחווה בעורף: "בימות המלחמה הגדולה דרתי במערבה של ברלין. בפנסיון קטן... שבעלת הפנסיון הגברת טרוצמילר אלמנה היא ובעלה נהרג במלחמת שנים והניח לה שלוש בנות ובן זקונים שיצא למלחמה ולא חזר, ואין יודע אם נהרג או נשבה... מרובים חללי המלחמה ושבויה ונעלמיה, ... כל אדם בהול על עצמו ואין לבו פנוי לצרת חברו. אני שאיני מוצא שנתי שומע הייתי בלילה קולה של האם השכולה שהייתה בוכה על בנה" (עמ' ה'). האם כבר מההתחלה ברור לנו שהגיבור הוא אנוכי, לא רגיש, אדיש, או מתעד העומד מן הצד?

בנסיעתו הראשונה ברכבת הוא מתאר את מראות הזוועה של תוצאות המלחמה כפי שמופיעות בעורף: "הקרון היה מלא וממולא אנשים ונשים, סוחרי מלחמה ומייצרי תחליפים, אחיות רחמניות ופילגשי קצינים, מלבד חוזרי המלחמה מהלכי קביים ונטולי זרוע, בעלי שרוולים ריקים וידיים של גומי, עיניים של זכוכית וחוטמים מטולאים שנעשו בידי רופאים מומחים מבשר אחוריים, פנים אימתניות ופנים של בלהה, בריות בני אדם שפלטתם המלחמה מחמת מומיהם, צלמי בלהות שניטל מהם צלם האלוהים. וכל אחד ואחד מטלטליו עמו. מזוודות ותרמילים וצרורות שקים ותיבות. מרוב הצפיפות לא מצאתי את ידי ורגלי. אוירו של הקרון הבאיש את ריחו ואוויר מן החוץ לא בא, שכל החלונות סגורים היו, שהרצועות שבהן מושכין ופותחים את החלונות נגבו. עשה לו כל אחד אוויר משלו, זה הציגרטה וזה בציגרה או במקטרת, בטבק ובחילופיו" (עמ' יב'). אכן תיאור מרהיב בעוצמתו האיומה, כולל ציניות ואירוניה קשים כמו כריכת אחיות רחמניות ופילגשי קצינים, ובאותה העת הוא עדיין עסוק בנוחיות שלו ובאוויר של הקרון.

תחילת סיפורו של **הגולם**, הציר העלילתי המרכזי וחוט השני השזור בהרפתקאות הגיבור במהלך נדודיו בין שלושת הערים. הגברת בריגיטה שימרמן (אשת איש עשיר) יוזמת ומקימה בעיר הקטנה גרימה בית הבראה-החלמה ושיקום לפצועי ונכי המלחמה ומספרת לעגנון, ידידה משכבר הימים שמגיע לאזור "שלושום הביאו אצלי אדם צעיר שכל מום רע אינו כנגד מומו ולא כלום. מין **גולם** איש בלא מוח" (עמ' יד'). לאיש אין שם או זהות כמעט עד לסוף העלילה המפתיעה של הנובלה – במילים של ימינו, מדובר בהלום קרב קשה שפסק מלתקשר עם סביבתו, וגופו שלם.

הפעם השנייה שהקורא מתוודע לגולם הוא בתיאור של מפגש אקראי בין המספר לבינו. במהלך ביקור בבית ההבראה של גב' שימרמן, עגנון מנצל את הזמן והמקום והולך לבקר קרובה שלו בכפר קטן לא רחוק משם, "שהיא יושבת גלמודה שבעלה ובניה נלקחו לצבא". בתום הביקור הוא מקבל ממנה צידה לדרך בצורת גוש כבד אווז טרי (מצרך מזון יקר ערך בזמן מלחמה) עטוף בשקית בד. בדרכו חזרה ל"בית המחסה לנגועי המלחמה" הוא פוגש בשדה את **הגולם** שכנראה יצא לשוטט ללא השגחה, וכך הוא מתאר אותו: "אלא שהגולם הידוע [הכוונה לגולם מפראג] גולם של חומר היה וזה בשר וגידין ועצמות. הגולם הידוע עשוי היה לשמוע ולעשות כל שרבו פקד עליו, וזה לא היה שומע, ששבתו בו כלי השמיעה וניטלה ממנו הרגשת ההבחנה ולא הכיר אפילו על פי סימנים מה מבקשים ממנו". אצל עגנון חיילים פצועים הם נגועים, כאילו מצורעים, ביטוי לסלידתו מהנושא. ההשוואה שעגנון עושה בנושלתניות, בין הגולם האנושי האומלל שלפניו, לבין הגולם מפראג, היא אולי ביטוי מקברי לאי הרגישות של עגנון לאומללות של החייל הפגוע, ואולי לסתם בורות או חשש מהאחר הזר לו. ואולי לתפארת הפואטיקה? עגנון פותח ב"שיחה" עם **הגולם** ומדקלם מולו נאום פתטי, תוך שהוא מציע לו את כבוד האווז כמנחה, "חייל אתה ידידי, מלחמתו של הקיסר אתה לוחם, כולנו חיילים אנו, כולנו עומדים בקשרי המלחמה, אלא לא כל אחד יודע בתפקידו של איזה מלך הוא עומד. ואתה ידידי, ראו רבות ראית במלחמה. עכשיו אתה מתרפא מביעותי המלחמה, וכשתתפא תחזור לביתך וישמחו בך כל אוהביך, אביך ואימך ואחיך ואחותך, וארוסתך...". פתאום עגנון

חושב שהגולם הוא ידידו הטוב ופתאום הוא מרגיש שהוא גם כן חייל במלחמה כלשהי. אם כך, מסתבר שהוא כן מגלה הבנה לסבלו של חייל שראה זוועות ("ביעותי המלחמה"), וסובל מפוסט-טראומה שדורשת אמפתיה וטיפול. אולם מיד לאחר מכן הוא מהרהר בינו לבין עצמו "כך עמדתי ופטפתי. אפשר שהבין מקצת דברי ואפשר שלא הבין כלום. מכל מקום אני קורת רוח מצאתי משיחתי. טוב לדבר עם הטיפשים, אתה מדבר כל העולה על רוחך ואי אתה צריך לחשוש שמא דיברת דברי שטות". אפשר להתפלא על אותה קורת רוח אנוכית מ"שיחה מונולוגית" עם "טיפש" שהוא חייל הלום קרב כי אין כאן סכנה שרחמנא ליצלן תצא מהעניין כסתם אידיוט. בשלב זה עגנון מוסר את הכבד לגולם ונפרד ממנו, משאיר אותו בשדה על אף העובדה שהוא "מבין" שמדובר בהפקרה של אומלל שמשוטט ללא השגחה מחוץ לאותו בית הבראה שהוא הרי כבר מכיר היטב... ובפרידה: "עכשיו אומר לך שלום של פרישה, שהרי אנו פורשים זה מזה וספק אם נפגש עוד בעולם. ואם נפגש ודאי לא תכירני. כל שהיה במלחמה וראה הורגים ונהרגים מה חשיבות יש בעיניו אדם פשוט שמבקש שלום" (עמ' מה-מז'). אכן סיום מוזר למפגש מוזר, שריח רע של סרקזם, ציניות, אנוכיות, ואולי אי-הבנה וחוסר אמפתיה לאומללות של האחר במלחמה שהיא לא שלך.

בפעם הבאה מספרת גב' שימרמן על נסיבות הופעתו של הגולם ובכלל על ה"נפגעים במוחם": "מפגעי הגוף הגיעה בריגיטה לנפגעים במוחם. אוכלים ושותים כבריאים ואינם חסרים לכאורה כלום, אבל חסרים את השכל, כגון אותו עלם שקורין לו **גולם איש**. צייר לפניך גוף ובשר ועצמות בלא מוח. מיום שהביאוהו לכאן לא עלתה בידינו להציל מפיו דבר. אינו זוכר לא את שמו ולא את מקומו מהיכן הוא ולא שמך משהו שיש בו ללמדנו מי הוא. בשדה מצאוהו בין ערמות גופים מרוסקים ומעוכים אחר קרב שלא נשתייר מכל הגונדה אלא הוא" (עמ' נה-נו'). בפועל לפנינו תיאור של אמנזיה דיסוציאטיבית קיצונית ביחד עם אובדן הדיבור. מעין תמונה של תגובה היסטרית קיצונית למוראות הקרב, כמוה מוכרים היטב מהספרות הפסיכיאטרית הצבאית (ראו במקורות). בנוסף יש לזכור כי במלחמת העולם הראשונה, פגיעה נפשית מהסוג הזה יוחסה ל"הלם פגזים" שנגרם ממיקרו-טראומה כרונית לרקמת המוח עקב השהייה בחפירות במשך חודשים ושנים תחת הפצצות בלתי פוסקות (ראו במקורות). האם עגנון קרא את פרויד? האם הוא היה מודע לספרות המדעית או הפופולרית בתחום הזה באותה התקופה? אין לי מושג ירוק ולא ברור לי אם אפשר לשחזר את הנקודה הזאת בימים אלה.

בינתיים גב' שימרמן מחליטה לשלוח קבוצה של חיילים מטופלים כולל את **הגולם**, להמשך טיפול יותר מורכב, חדיש ומקצועי, לבית חולים מרכזי בברלין, אל "הפרופסורים שבברלין", ומציינת בקשר לגולם כי "סקרנים הם הפרופסורים שבברלין ורוצים לראותו". בראש הקבוצה הנוסעת ברכבת עומדת האחוז ברנהרדינה ועגנון מצטרף אליהם וכך יכול לחזור לברלין ולחדרו בפנסיון של גברת טרוצמילר, בבחינת לתפוס טרמפ. עגנון שב ומתאר את אותו **הגולם** טרם העלייה לרכבת וחוזר ביתר שאת ויתר בהירות על ההשוואה לגולם מפראג: "אותו **גולם איש**, שנתתי לו את הכבד שנתנה לי קרובתי. פניו אטומות היו ועיניו שום נדנוד של חיים לא היה בהן. תמה אני על בריגיטה שקראה לו גולם. לפי דעתי אני לא היה ראוי לשם גולם, שהגולם שברא המהר"ל מפראג יפה היה מזה, יותר אנושי היה. ציירו לעצמכם ידים ארוכות ורגלים ארוכות ופנים כעין הטיט היבש ועיניים מטומטמות ונטולות רוח חיים וכתפיים משוכות למטה ועליהן ראש מחוסר תנועה. תמה אני אם גולם זה עשוי להבין דבר, כל שכן לעשות מה שמצווים עליו. הרגשתי פתאום שהוא מביט בי. כלום הכירני, כלום נזכר בכבד שנתתי לו" (עמ' סא').

ובכן, מה לעגנון ולשני הגלמים? מדוע הוא מתעקש על השוואה חוזרת ונישנת בין סיפור החיים הטרגי של צעיר הלום קרב, שלקה בהלם ואלם היסטריים בעקבות זוועות המלחמה, ושקיבל את התואר **גולם** מידיה של גב' שימרמן בגלל אובדן יכולתו לתקשר עם בני אדם – פילנתרופית נדיבה ונחמדה אך חסרת השכלה רפואית והבנה מלחמתית, וחסרת ניסיון טיפולי מלבד רצון טוב ויכולת כספית והתנדבות אמפתית נפלאה ככל שתהיה – לבין אגדה רליגיוזית קבלית בלתי מציאותית בעליל, על הגולם מפראג מבית מדרשו של המהר"ל? האם באמת משהו מסתתר מאחורי ההשוואה הזאת? בסקירה מילונית ובלשנית מדוקדקת בעשרות מקורות מתברר כי למילה המהותית **גולם** יש מעל חמישים מילים נרדפות מבחינה תוכנית,

בלשנית, או סלנגית, החל מהגולם של עולם החי (למשל, הפקעת של תולעי המשי), וכלה באמירה "הגולם קם על יוצרו". ביניהם הגולם הוא מושג שרומז לטמטום, טיפשות, דביליות, כסיל, בוק, שוטה הכפר, ועד מעין דגם של אוטיזם מודרני (ראו במקורות). על אגדת הגולם מפראג נכתבו אלפי דפים בצורת סיפורים, שירים, מחזות, תסריטים, וספרי ילדים, ומה לא, של יהודים ונוצרים במשך 500 השנים האחרונות. הרי מדובר באגדה עממית יהודית המספרת על גולם מחימר (פסל בלשון לא מכובסת) שנוצר על ידי רב מיסטיקן בן המאה ה-16, על מנת להגן על היהודים מפני עלילות דם של הנוצרים באירופה. לא אכנס כאן לפלפולים פילוסופיים על הנושא, אבל גם אם איני יורד לסוף דעתו של עגנון, נדמה לי שמדובר בגישה מופרכת, נואלת, וחסרת רגישות שהרי באדם חי ופגוע עסקינן. בהמשך אראה שעגנון מספר מלחמה מתוך ריחוק וזרות סטואיים, וכאשר זה נגע בו הוא לא בחל בכל מאמץ להתחמק משדות הקרב, אפילו במחיר פגיעה בבריאותו האישית.

לפרשיית שני הגלמים יש עוד ספיח לא פחות בלתי מובן. בעמ' לח'-לט' (לפני פרשת הגלמים) מתאר עגנון פגישה אגבית בהיותו הולך בדרך בין קרובתו לבין בית ההבראה של גב' שימרמן בעיירה גרימה: "בדרך מצאתי עלם בודד בשדה. פצוע לא היה, אבל עצבות שבו של צבא פצועים הייתה. קרבתי אצלו ואמרתי לו שלום. הביט בי והיה משתומם, לפי ששבתי היה ואין נוהגין לשאול בשלומי של שבוי. אני שלא ידעתי את מנהג המקום עמדתי ודיברתי עמו כאילו היה כשאר בן אדם. התחיל אף הוא רואה עצמו כשאר כל אדם והתחיל מספר לי מקצת מקורותיו. בן זקונים הוא לאימו, אביו מת ואימו אלמנה. באה המלחמה ולקחו אותו למלחמה. נתגברו הגרמנים ונכנע הגדוד שלו. הוליכו אותו לארץ גרמניה והביאוהו לכפר זה ומסרוהו בידי אישה אחת שבעלה יצא למלחמה. עושה הוא כאן מה שהיה צריך לעשות אצל אימו, ואינו יודע אם אימו חיה אם אינה חיה ואינו יודע מה נעשה בעולם, שאין מדברים עמו. חוץ מצוים ואזהרות וגערות אין אדם אומר לו דבר. עמדתי עם העלם בשדה ונזכרתי בבעלת הפנסיון בברלין. ואלמלא זה רוסי הייתי אומר הוא הוא הבן האובד ... בלילה סיפרתי לגברת שימרמן את מעשה השבוי. הקדירו פניה ואמרה, 'לא הייתה צריך לדבר עמו, שאם היו רואים אותך מדבר עמו היו באים עליך בעלילות'. אמרתי לה, מה סבורים הם הגרמנים, הרי למחר הם או בניהם שבויים לשוביהם, כלום ינעם להם להיות מנודים שלא ידבר אדם עמהם". בעמ' סב'-סג' חוזר עגנון אל אותו השבוי אבל הפעם מנהל אתו שיחה מדומיינת ברכבת לנוכח פניו של הגולם היושב מולו באופן פיזי. ההזיה מתוארת באריכות ובחוסר אמינות משווע עד שמאלץ ממש. בשני הקטעים עגנון עושה מעין הקבלה בין השבוי הרוסי לבין הגולם הגרמני ומבלבל ביניהם ללא עכבות, תוך הבאת סיפורים משונים על עזרה הדדית, תוך מחלוקות, בין יהודי לייפציג לבין הפליטים היהודיים מגליציה שנוהרים אליה מאימת המלחמה. קשה לעמוד על מניעי ההשוואה בין שני הצעירים האומללים. יש יותר תהיות מאשר תשובות. האם אצל עגנון מתעוררת החמלה האנושית והתפיסה האנטי-מלחמתית? האם באמת אפשר להשוות בין השבוי הרוסי להלום הקרב הגרמני בבחינת השוואת תפוחים לתותים? האם התיאור של שבוי רוסי בכפר גרמני, תחת פיקוד של כפרייה, ולא במחנה שבויים רשמי הוא אמין? ניסיון למצוא חומרים ארכיוניים בנושא היחס של גרמניה לשבויים הרוסים במלחמת העולם הראשונה עלה בתווה (יש הרבה חומר על המקבילה במלחמת העולם השנייה), אבל הוא לא היה מאוד מעמיק. האם עגנון משתמש כאן במבדה לצרכים פואטיים שאני הקטן לא מצליח לרדת לעומקם? אולי. למשל יתכן שעגנון משווה את השבוי הרוסי על תקן גולם מסיבות חיצוניות מול הגולם הגרמני שהפך כזה מסיבות פנימיות כשהמשותף ביניהם הוא עצם ההשתתפות במלחמה על זוועותיה, מלחמה של אליטות שהעם הפשוט משלם את מחירה?

הנס! והדרמה הגדולה. בכעשרים עמודים לערך (סד'-עח') מתרחש "פתרון התעלומה" של הגולם בצורה מפתיעה ודרמטית מעין כמוה, וסיפור שהיה כך אירע, הרכבת מגיעה לברלין "בית הנתיבות הומה מרוב החיילים שהביאו מכל המקומות ומרוב החיילים שעומדים לצאת לכל המקומות. שמלחמה גדולה לה לגרמניה במקומות הרבה. מי עגום יותר היוצא או הבא? לא זו היא השעה לעמוד ולהסתכל, צריך אני ליטול את חפצי וליילך לפנסיון שלי ואיני יודע אם אמצע את חדרי פנוי, שמא השכירוהו בינתיים לאחר? ואם מושכר הוא לאחר ספק אם אמצא לי חדר". לפנינו דוגמה לחוט שני פסיכולוגי שעובר דרך כל דפי הסיפור

באופן קבוע ובולט עד זרה – גם כאשר המספר מעניק מחשבה או חמלה או רגישות קלה לנעשה סביבו בכל הקשור למלחמה ומצוקותיה, זה תמיד מסתיים בחשיבה אנוכית שעסוקה ללא הרף במצוקותיו האישיות בצורה נרקסיסטית בבחינת “הריני משתתף בצערכם אבל לי יש בעיות יותר חשובות וזהו זה”.

האחות ברנהרדינה מחליטה לעזור למספר להגיע לפנסיון של גברת טרוצמילר, ושולחת חייל אחד לסחוב את מטלטליו כי אין סבלים בתחנת הרכבת שהרי כולם מגויסים למלחמה, וכאן “אירע דבר תמוה. אותו גולם אותו חסר דעת שרואים היו אותו משולל רצון, קפץ והוציא את חפצי [של המספר] מידו של החייל כשהוא מגמגם, אני אני אני. מעשה זה מלבד שהיה תמוה היה מדאיג, שהרי אי אתה יודע מה יעשה גולם זה במזוודות ולהיכן יביאן”. שיא של אגואיזם וחשיבה בבחינת “רק על עצמי לספר ידעתי”. האחות פותרת את הבעיה על ידי כך שהיא שולחת את הגולם בלוויית החייל השני. שני החיילים מגיעים לפנסיון לפני המספר ושם מתרחשת הדרמה הגדולה: האחיות מזהות מיד את הגולם כאחיהן הנעדר, הלא הוא הנסכן, והוא מזהה את הדרך, הבית, האחיות, והאמא, וחוזר אל עצמו ואף מתחיל לבכות וצועק אמא! לאחר דין ודברים הנסכן נשאר בביתו הישן, ופרק חדש בחיי משפחת טרוצמילר והגולם נפתח. אבל אז מסתבר שחדרו של המספר הוא למעשה חדרו של הנסכן, ועגנון נשאר חסר מקום לינה בתקופה שבה “מיום שפגעה בנו המלחמה נתרבו אזרחיה של ברלין וכל מלון מרובה באורחים וכל פאת מיטה מרובצת בישבנים”. אמצע הלילה, והאיש האומלל, לא הגולם, אלא עגנון האגואיסט, יוצא למסע חיפוש ונדודים כדי למצוא מיטה לישבנו! בבחינת “עתה נניח את מעשה הבן שחזר לביתו ונספר את מעשה הבן שאבד לו ביתו”. אותו איש לא רק שאינו מביע שמחה על פתרון תעלומת הגולם, אלא “תמיהה הייתי תחילה על בריגיטה שימרמן שהזכירה עליו על אותו חייל על אותו גולם בנה של אותה אישה את אגדת הגולם [מפראג] ואמרת [לעצמי] הגולם שברא המהר”ל מפראג יפה היה הימנו, יותר אנושי היה ממנו, שהרי עושה היה כל מה שפקדו עליו, ואילו זה ספק אם יבין מה שמצווים אותו לעשות, לסוף עשה מעשה שנעשיתי על ידו מחוסר מקום, ועל ידי מי עשה מעשה, על ידי אני שפקפקתי בו”. עגנון מפגין כאן שיא של אטימות וערלות לב ללא הסתרה וללא בושה וללא מבוכה!

מעתה, על פני כשמונים עמוד (עמ' עט'-קסו), מספר עגנון את עלילותיו ונדודיו, ומתאר אין ספור אנקדוטות ש"מקטרות" ומקטרגות על מצב המלחמה בעורף: הוא מספר על מצב העיתונות במלחמה; על חברים שהפכו לגיבורי מלחמה ועל משפחותיהם; שוטטות למציאת חדר להשכרה (לבסוף מוצא חדר אצל אלמנת מלחמה); סיפורים על יתומים; אירועים של אנשים שנתקעים בגרמניה עקב המלחמה; סיפורי נכים קטועים; המחסור במצרכים, בלבוש, בפחם והצורך בתרומות; אין חתנים ועל בגידות של נשות לוחמים; וכך הלאה והלאה. הסיפורים משופעים בקטעים של זרם תודעה בהם הוא מביע את דעתו על האיוולת שבמלחמה, על חוסר התחלת שלה, ועוד כהנה וכהנה דעות אנטי-מלחמתיות ומלגלות על הפוליטיקה של השליטים והגנרלים למיניהם.

לקראת סוף המלחמה – פרשת הגיוס הצבאי של המספר. מדובר בסיפור מורכב ובעייתי. בתחילה אביא את תיאורו של המספר על עצמו כפי שמופיע בנובלה ובהמשך את הביוגרפיה האמיתית על פי המקורות ובעיקר של פרופ' דן לאור הביוגרף של ש"י עגנון.

בתחילת הנובלה, בעמ' נח', מספר האיש: “דר לו יהודי בארץ ישראל ואינו חסר שם כלום. בא יצרו והשיאו לרדת לחוצה לארץ. בא לו לגרמניה לבירתה של גרמניה וכל גרמניה פתוחה לפניו, כל כמה שניתנה רשות מן השוטר. אפשר שקודם המלחמה יפה הייתה ישיבת גרמניה, עכשיו ודאי שאינה יפה. על חדרי ועל בגדי כבר סיפרתי שזה דחוק ואלו כבדים, אם כן צריכני להוסיף שבכל שני וחמישי עלי לנסוע לטמפלהוף [רובע בדרום העיר ברלין] ולהתייצב שם לפני וועדת הבוחנים לבחון אותי אם ראוי אני לשרת בצבא. לעת עתה פטרוני מלשרת בצבא משום שאיני ראוי לעבודת הצבא, אבל אם וועדת הבוחנים פיטרה אותי, הגרמנים לא פטרוני, כל גרמני שרואה אותי שלם בגופי נותן עיניו בי כאילו הברחתי עצמי מן המלחמה. עכשיו שאפילו הפטריוט שבפטריוטים אינו בהול לצאת למלחמה, בהול הוא עלי שאצא אני למלחמה. אם לא תפסק המלחמה במהרה יעשו אף אותי בעל מלחמה. מה צפוי לו לחייל במלחמה, או מיתה או חוליים. ואם

לא אמות במלחמה אבוא לידי חולי ואם אבוא לידי חולי יביאוני לבית החולים או לבית הבראה ויתכן שיביאוני לבית הבראה זה של הגברת שימרמן שהיום אני אורחה". למה מתכוון האיש במילים "עכשיו שאפילו הפטריוט שבפטריוטים אינו בהול לצאת למלחמה"? אצל עגנון "עכשיו" זה מתי? הרי כל הפטריוטים של גרמניה התגייסו כבר מזמן, אין הוא מספר על עריקים ובוגדים, וגם ידוע לנו שהוא עצמו לא מרגיש כגרמני שהרי נתקע שם מכורח בלבד, והרי הוא יהודי ארצישראלי, אז מי הם הפטריוטים? לעגנון הפתרונים...

ואז הוא חוזר לנושא בדפים האחרונים של הנובלה (עמ' קסו'-קסז'): "כך יצא חודש ושני חודשים ושלושה חודשים ובכל שני וחמישי הוצרכתי להעמיד עצמי לפני וועדה של בוחנים שהיו מקישים על ליבי ובודקים אם כלי זה יפה למלחמה. ואולם מרועע היה הכלי ולא מצאו בו כל שרי החיל צורך. משנמשכה המלחמה ומיטב הבחורים הוכרעו לטבח פסקו מלדקדק והתחילו לוקחין כל הולך על רגליו [אם כן, בשנים מדובר ולא בחודשים ראשונים, כי כאן הוא מתאר זמן לקראת סוף המלחמה כפי שנראה בהמשך]. יום אחד נסעתי לטמפלהוף עם שאר מתפקדים, מהם בעלי מומים, מהם מוכי פצעים, מהם חיגרים וסומים, מהם חולים שאר חוליים רעים. משראיתי כל אותם שברי בני אדם שמוליכים את שבריהם לפני שרי המלחמה אמרתי לעצמי, אם ניצלת מן המלחמה עד עכשיו, עכשיו שוב אין שונאיהם של ישראל ניצולים. הולכתי אף אני את שברי עד שהגעתי לטמפלהוף. נדחקתי לתוך חצר אחת ששם היו שרי המלחמה יושבים ובוחנים ופוקדים את המתפקדים אם להוציאם למלחמה לאלתר או להניחם עד ליום הפקידה הבא. כל זמן שבגדיהם היו עליהם דומים היו לבני אדם. משהתפשטו את בגדיהם כדי להראות עצמם לפני שרי המלחמה דומים היו למתים שלא ניתנו לקבורה. הפקדתי את רוחי בידי אלוקי הרוחות והתחלתי אף אני חולץ את נעלי פושט את בגדי ומכין עצמי להיכנס לפני שרי המלחמה... נשמע קול מתלחשים ושמעתי מספרים שמשרתי הצי הגרמני פסקו מלציית למפקדיהם. עדיין לא ידענו עד היכן יגיעו הדברים. אבל הרגשנו שנשנתנו סדרי גרמניה, ויש שפירשו שמהפכה קרובה לבוא, ויש שאמרו זו תחילת מהפכה. לא הספיקו לשלוח אותי למערכות המלחמה עד שברח האדון הקיסר אל מחוץ לגבולות ארצו ורבים מרבי המלחמה עשו כמותו. וכיוון שברחו עושי המלחמה פסקה המלחמה". כאן מבצע המספר אקרובטיקה מופלאה ומדלג על לוחות זמנים ואירועים בהקשר לגיוסו ומגיע לסוף המלחמה, ואחר כך מספר בקצרות (שני עמודים משונים) על חזרתו לארץ ישראל. וזה כבר לא מעניינינו.

וכעת לעובדות האמת הביוגרפית: עגנון הרווק הצעיר בן גליציה הגיע לארץ ישראל ב-1908. הוא עזב לגרמניה ב-1912 כשהוא בעל נתינות אוסטריית. בתוך פחות משנתיים מאז הגיע לברלין פרצה מלחמת העולם הראשונה, והוא היה מנוע מלצאת את גבולות המדינה. מאז, במשך שנות המלחמה (4 שנים ו-15 שבועות בין אוגוסט 1914 לנובמבר 1918), עושה עגנון מאמצים בלתי פוסקים להתחמק מגיוס לצבא הגרמני, על אף צווי גיוס חוזרים ונשנים. הוא מפעיל קשרים, פרוטקציות, ולחצים מסוגים שונים, ובמקביל עושה מאמצים להתחמק על בסיס רפואי: הוא עושה מאמצים חוזרים לפגוע בעצמו באמצעות מניעת שינה ואכילה, עישון מופרז, ובסופו של דבר בריאותו אכן מידרדרת, והוא מפתח מחלת כליות. בין אוקטובר 2016 לפברואר 2017 הוא מאושפז במשך חמישה חודשים בבית החולים היהודי בברלין תחת פיקוחו של פרופ' הרמן שטראוס (שמוזכר בפתח הסיפור "הרופא וגרושתו" כרופא קשוח אך בעל שיעור קומה מקצועי), שממליץ על תקופת החלמה, שאכן מתבצעת בעיירת הנופש וההבראה קצנאו (שוקן הפטרון שולח אותו לשם, ראו את הסיפור "בין שתי ערים" שמוזכר לעיל). זאת הביוגרפיה העובדתית (ראו במקורות, בעיקר דן לאור) ואת הפרשנות עליה שאירי בידי הקוראים, כולל ההשוואה לתיאורים הספרותיים של עגנון כפי שהובאו כאן.

*

אחרית הדבר של עגנון: "מה שאירע אחר כך [אחרי ש'פסקה המלחמה], אין שיעור ואין סוף למאורעות ומאורעי מאורעות. אם ייתן לי השם כוח אמצא לי טיפת דיו לכתוב אחת מאלף הדברים. בספר זה [עד הנה] לא באתי אלא לספר דבר קטן מאותם הדברים שאירעו בימות המלחמה. עיניו של אותו אדם

אינן גבוהות וכותב ורושם ומספר את המאורעות הקטנים. ברם דבר זה ברור, הדברים הקטנים מביאים לידי דברים גדולים. בשביל פיסת חדר קטן שלא מצאתי בחוצה לארץ זכיתי לישיבת ארץ ישראל. היאך ואימתי, אם ייתן לי השם כוח אמצע לי טיפת דיו לכתוב מקצת מן המעשים" (עמ' קסז' למטה). והמבין יבין.

ב-18.05.1967 יצא עגנון לסיור בארה"ב. הוא חזר ארצה עם פרוץ מלחמת ששת הימים. שלושה חודשים לאחר מכן הוא מצטרף לתנועה למען ארץ ישראל השלמה ושותף לאופוריה המשיחית של חזרה לארץ אבות. הוא חוזה במלחמת ההתשה, ונפטר בפברואר 1970. אציין שוב – הוא מעולם לא סיפר את מלחמות היהודים לפני ואחרי הקמת המדינה. הסיפורים כמעט תמיד עסקו במלחמה הגדולה, מלחמה לא לו שממנה השתמט בכל כוחו, בצדק או שלא ומה שביניהם.

ואחרית הדבר שלנו: סופרי מדע בדיוני כותבים על דברים שלא היו ולא נבראו ומספרים עלילות עתיד; ספרי בלשים נכתבים על ידי סופרים שרחוקים מענייני פשע, חוק, משטרה ובלשות; סופרים זקנים כותבים עלילות לילדים; סופרים כותבים עלילות רפואיות בלי להבין בהם דבר וחצי דבר. הרשימה הזאת היא אינסופית ואורכה כאורך ורוחב הספרות הבדיונית לסוגותיה. האם צריך אדם להיות שורד שואה כדי לכתוב נובלה עליה? האם יכול אדם לכתוב סיפורת על מלחמה בלי להיות בה (אין הכוונה לספרי מחקר היסטוריים), ללא שום ניסיון אישי בגופו ובנפשו? התשובה היא כמובן חיובית, ויש לכך דוגמאות רבות מספור (ראו במקורות: קריין; אנדרייב). ברם-אולם, סיפורת המלחמה של יוצאי מלחמה עולה עליהם עשרות מונים באמינות, מהימנות, רגישות, עוצמה פואטית, והשפעה על קוראים.

תיאורי השפעות המלחמה הגדולה על העורף בגרמניה של עגנון, הם אכן סבירים, אמינים, ומתארים תמונת מצב אותנטית למדי, לעיתים אירונית ולגלגנית (ראו הציטוטים בטקסט). אבל תמיד הם מלווים בשמץ של חמיצות כי המספר מתעקש לתאר ולספר במין קרירות מרוחקת, אדישות, וחוסר מעורבות רגשית. תמיד חוזר ומתרכז בתיאור מצוקותיו האישיות העצמיות היומיומיות, ובעולמו הפנימי באופן אגואיסטי-נרקסיסטי, מה שגורם לקורא אי-נוחות אם לא מעבר לזה. עגנון עובר במין קלילות וחוסר רגישות מלספר על אלמנות, יתומים, שבויים, קטועים, ונכים אחרים בגוף ובנפש, לספר על בעיות המזון שלו, והחדר שלו, והמטלטלים שלו וכדומה... וזה מעורר תחושות בחילה קלה מידי פעם. כל זה אינו מעלה או מוריד בכל הקשור לפואטיקה הספרותית שלו שהיא לא נושא המאמר.

המושג הולם קרב כמובן אינו מופיע בכתביו כי הוא מודרני למדי (החל להופיע בצורה משמעותית החל ממלחמת יום הכיפורים ומלחמת וייטנאם). אך גם אם ניקח בחשבון את העובדה שהנובלה נכתבה באמצע המאה העשרים על המלחמה הגדולה של תחילת אותה מאה, נראה כי האיש באמת אינו בוחל במילים חסרות רגישות. כך למשל בית ההבראה של גב' שימרמן זוכה למיני כינויים נרדפים כמו: בית מחסה; בית תמחוי; בית נגועי המלחמה. חסר רק לכתוב "בית דפוקי המלחמה". הלוך הקרב נקרא: גולם; בעל מוח רופס; פגוע מוח; וכדומה. ואחד הרבנים כותב שייתכן ויש קשר בין להיות גולם גרמני או גולם מפראג לבין אוטיזם! (ראו במקורות).

מודה ומתוודה, בתור טירון בחקר הספרות, ובוודאי בקורפוס העגנוני, אין לי הסבר להתעלמותו ממלחמות ישראל להם היה עד לא פחות מאשר למלחמת העולם הראשונה ואף הרבה יותר מכך. מעניין מה עבר לו בראש כאשר הצטרף לתנועה למען ארץ ישראל השלמה חודשים ספורים לאחר תום מלחמת 1967? האיש כתב מיניפסטים אנטי-מלחמתיים והומניסטיים כפי שהראיתי, מה הוא חשב שיקרה כתוצאה משליטה על עם אחר...

מקורות

דן לאור — ש"י עגנון: היבטים חדשים, הוצ' ספרית הפועלים, תל-אביב, 1995, עמ' 98-126 (הפרק "בחנותו של מר שוקן"); חיי עגנון: ביוגרפיה, הוצ' שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1998, עמ' 88-121 (פרק שלישי: ברעם התותחים, 1914-1918); "עגנון בגרמניה (מוקדש לאמונה ירון בהגיעה לגבורות)", הארץ,

26.07.2001; "בין קצנאו לקצנאו", **הארץ** (תרבות וספרות), 18.09.2012.

ניצה בן-דב. **חיי מלחמה**, הוצ' שוקן, ירושלים ותל-אביב, 2016, עמ' 73-82 (פרק ראשון: "בנים יחידים ושכול ב'עד הנה' של עגנון, רומן מלחמת העולם הראשונה").

ש"י עגנון – **שירה**, הוצ' שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1971; **פרנהיים**, בכרך "עד הנה", הוצ' שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1971, עמ' שכא'-שלה'; **בין שתי ערים**, בכרך "סמוך ונראה", הוצ' שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1960 עמ' 78-91; **העצה**, בכרך "אלו ואלו", הוצ' שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1974, עמ' שלג'-שלז'; **בחנותו של מר לובלין**, הוצ' שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1974; **עד הנה**, הוצ' שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1971, עמ' ה'-קע'.

יצחק מלר. **לטבול את העט בפצע: טראומה ופוסט-טראומה בסיפורת של יורם קניוק**, הוצ' רסלינג, תל-אביב, 2022, עמ' 51-83: הפרק "טראומה ופוסט-טראומה" על ההגדרה וההיסטוריה של הלם קרב בעולם ובישראל בספרות וברפואת הנפש.

ארנסט וייס. **עד ראייה**, תרגום ואחרית דבר מורג סגל, הוצ' כרמל, ירושלים, 2019 : על העיוורן ההיסטרי של החייל ה'גולם' אדולף היטלר לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה ב-2018, והטיפול בו, כדוגמה לגולם של עגנון... ולא חסרות דוגמאות רבות נוספות.

יהושע ענבל. "מבט חדש על הגולם מפראג", **המעין**, גיליון 220, 2017, עמ' 94-104, גם במרשתת: <http://www.machonso.org/hamaayan/?gilayon=44&id=325>; שם מפתח רב חסר השכלה רפואית מכל סוג שהוא, רעיון מופרך על היות הגולם מפראג יצור חי שהוא אוטיסט??? דווקא יכול להתאים באותה דרגת מופרכות לגולם האומלל שמתאר עגנון.

סטיבן קריין. **התג האדום של האומץ**, תרגום מאנגלית: צבי ארד, הוצ' משרד הביטחון וזמורה-ביתן, תל-אביב, 1983 (פורסם במקור ב-1895 על מלחמת האזרחים האמריקאית על ידי סופר צעיר שלא חווה אותה מימיו).

ליאוניד אנדרייב. הצחוק האדום/עול המלחמה, תרגמה מרוסית: אולגה סונקין, הוצ' פרדס, חיפה, 2023 (שתי הנובלות נכתבו ופורסמו בתחילת המאה העשרים על ידי אדם שלא חווה את מלחמת רוסיה יפן ומלחמת העולם הראשונה – ראו מאמר ביקורת שלי על הנובלות ב-פנס, 37, 30.04.24, עיתון מקוון בהוצ' מכון הקשרים ואוניברסיטת בן-גוריון).

